

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ СЪС СТОЯН ЗАГОРЧИНОВ

Христо Недялков

Никола Фурнаджиев, с когото работехме в Министерството на народната просвета, ме запозна със Стоян Загорчинов, който беше дошъл по работа. Пред мен стоеше изискан човек, облечен с европейски вкус, с блестящо бяла риза и тъмна папионка. Това са първите ми впечатления от писателя.

След Девети септември имах възможност не само да се срещам с него, но и да работя с видния ни творец. Като редактор в изд. „Народна култура“ имах удоволствието да редактирам романа му „Празник в Бояна“, 1949 г. Трудно се редактира неговата книга, защото той държеше на всяка дума.

— Авторът, преди да употреби дадена дума — казваше той, — дълго е мислил, може да не е най-точната, но тя е свързана с целия контекст на повествованието, тя там се ражда, живее. . . Аз държа на точната, ясна и конкретна мисъл, не само в оригиналните си творби, но и в преводите. Виждам, че записваш думите ми, искам точни да бъдат! . . .

— Стенографията няма да пропусне нищо. Пък като се снабдя с магнетофон, ще запиша и гласа Ви за поколенията. . .

Загорчинов се разсмя и продължи да говори за езика на писателя, за значението на родния език и чуждите езици.

— Писателят трябва да владее до съвършенство не само родния си език, но и да знае един-два чужди езика, това ще му даде простор, голяма творческа сила. . .

Стоян Загорчинов идваше в редакцията през ден и се вълнуваше за всяка дума. Мен ме интересуваше как е създал романа си. Един ден ми разказа неговата история. Години наред той обикалял около Боянската черква и все не можел да намери нишката на сюжета. Най-после открива ниско в зида каменен надпис „Писа Илиа“. От този момент черквата оживява, изпълва се с герои, сюжетът се оформя напълно и за няколко месеца романът е готов.

— Обичам миналото на мой народ. Прочел съм всичко за него. Влияние е оказало следването ми по история в Университета, и то при такъв голям учен като проф. В. Н. Златарски. . . Най-важното е не самото творчество, а неговата подготовка, неговата организация. Лесно се изгражда една постройка, когато, така да се каже, на строителната площадка са струпани материалите. . .

— Това най-паче се отнася за историческите произведения?

— Не само за тях. Трябва да се пренесеш в далечното минало, а то е тъмно, непознато, потъваш като в пещера. . .

— И затова най-лесно се спекулира с него. Всеки пише, както знае.

— Има и такива мистификации. Може историята да е оскъдна откъм материали, но авторът създава по свой творчески път, по интуитивен път, изхождайки от националните черти на народа, от неговата психология, мировъзрение, бит, народно творчество. . .

Нашата дружба се задълбочи, когато в редакцията постъпи преводът му на „Селски лекар“ от Балзак. Сложните инверсии в езика и стила на френския класик Загорчинов бе спазил с творческо разбиране, намерил бе такива нюанси, че Балзак да звучи на български с цялото богатство и красота на своя език. Струва ми се, че Загорчинов даде най-хубавия превод на „Селски лекар“.

— Балзак е най-дълбок френски писател — казваше авторът на „Легенда за света София“, — мощен талант. И Юго, Мопасан, Флобер са генини, но у него има нещо неотразимо. Обичам го заради дълбоките му анализи на човека. Какъв велик психолог! Забележи, той има няколко хиляди герои и много от тях са представени със своите индивидуални черти — живи, действени герои! Това е изумително! — и той разтваряше „Селски лекар“, прочиташе отделни места и тълкуваше, правеше тънки анализи на героите и събитията.

Няма да забравя неговите разсъждения за преводаческата работа.

— Преводът е изкуство — казваше той. — Да преведеш чуждо произведение, трябва първо да знаеш отлично съответния език и езика, на който превеждаш. Това още не е достатъчно. Необходимо е да познаваш автора, неговото творчество, маниер на писане — това преводачът ако не разбере, не може да предаде тънкостта на неговите мисли и чувства, дълбочината на неговото изкуство. Защото, когато превеждаш, се насочваш към най-значителното произведение на чуждия писател. Трябва да се запази атмосферата, мирисът на авторовото произведение, онова типично, което има всеки велик писател. Не става дума за механическо превеждане — фраза за фраза, а творческо, осмислено. Как ще преиначиш чужда мисъл, нали това е престъпление? . . . — И тогава той сочеше като добри преводачи у нас Пенчо Славейков, Гео Милев, Димитър Подвързачов, които са знаели не само чуждия език, но са владеели до съвършенство българския език. Той намираше превода на Петър Нейков на „Загубени илюзии“ от Балзак „недостатъчно изискан“, въпреки че Нейков добре владееше френски език. Много сериозно, творчески гледаше Загорчинов на преводаческата си работа, наричаше я „трудна, отговорна“. И макар че беше представил превода в окончателен вид, продължаваше да доуточнява някои изрази. Правеше ми впечатление с каква голяма прецизност се отнасяше към превода, към всяка дума от оригинала, стремеше се да запази нейната интонация. . .

— Какво е искал да каже авторът с тази дума? От това ще се ръководим, не от наши капризи да я направим по-красива. Често писателят по алегоричен начин предава мисълта си, загатва за някоя своя идея и така е съчетал думите в изречението, че се постига изразителност на мисълта, музикалност на фразата. Може за читателя тази мисъл да не е дотам ясна, гладка, нейната иносказателност да бъде разбрана от хора с по-тънък езиков усет. — И посочваше примери от „Селски лекар“ и как той ги е превел.

Все повече опознавах видния ни писател, бях доволен, че навлизам в творческата му „лаборатория“. Отначало ми се виждаше неговоричив, строг, затворен в себе си, необщителен, не позволява на други да надзърнат във вътрешния му свят, държи събеседника си малко настрана, не се сприятелява веднага, с подчертано чувство за достойнство и вътрешна свобода, с тънък усет за хумор (дошъл от дългогодишното общуване с френските писатели), но когато се сприятели, разтваря сърцето си, тогава е общителен, приказлив, духовит. . . Странен характер! Оттогава обикнах писателя — строгия, неотстъпчивия, пословично честния, скромния. . .

Така започна нашата дружба. След като престана да идва в издателството, аз започнах да го посещавам в дома му и винаги го заварвах самотен в неприветливия апартамент на ул. „Васил Априлов“ № 15. И съм се чудил много пъти — как може да издържи самотата. Като средновековен исихаст и безмълвник живееше Стоян Загорчинов и богомили, проникна в духа на епохата.

— Обичам моя свят. Нямам нужда от шумно общество. Така ми е добре! С мен са героите ми. . .

— Да, те са Ваше творение, превъплъщение Ваше — допълвам.

— Авторът най-добре общува с онова, което е създал. . .
— Ами обществото?
— Какво общество? Ходя на театър, на изложби, обичам балета, не операта. . .
— Подражавате на Вашия учител Толстой — прекъсвам думите му.
— Не толкова от влияние, колкото от разочарование. . .
— Казахте за обществото. Това отнася ли се за годините като редактор в „Литературен фронт“ и „Септември“?

— Тогава учих младите, помагах им. . .
— Заглавието на последната Ви книга „Един живот в сянка“ не илюстрира ли този начин на живот?

Загорчинов само сви устни и разбрах, че не бива да засягам този болезнен въпрос.
— Както виждаш, и телефон нямам, не обичам да ми звънят. . .
Забелязах, че днес писателят нямаше настроение за разговор и побързах да го оставя сам с неговото безмълвие.

Оттогава минаха няколко месеца. Срещам Стоян Загорчинов на улицата и той ми се закачи с пръст, че съм го забравил. Обещах да го посетя. На следния ден, още като отворих вратата на входното антре на апартаментата му, разбрах, че срещата ще бъде ползотворна. Загорчинов бе в добро разположение, бодър, с повишено чувство и желание за работа, каквото напоследък все по-рядко се забелязваше. Това твърде много улесни моята задача. Знаех, че той не обича „интервютата“, отивах при него да го видя и си „побъбрем“ на литературни и други теми. Нали един вид сме земляци — той от Копривщица, аз от Пирдоп — „комшини“. Този път съвсем неочаквано го запитах дали детската глъч от съседното училище не го смущава.

— Това е хубав шум, помага ми в работата. Аз обичам децата, често отивам в училищния двор да им се порадвам — заяви той и заговори за детските си години. А той говори вдъхновено, малко припряно.

— Майка ми беше гъркния. Тя рано умря. Въпреки нейното усърдие да всели у мен мистично чувство — тя беше много религиозна — аз и до днес си останах далеч от такива настроения. . .

На моя въпрос — как тогава е могъл да проникне в душата на образи като Теодосий, болната византийка, Илия Зографа — Загорчинов отвърна, че той не споделя дълбоката мистичност на средновековния исихаст. Няколко пъти подчерта, че се кланя на човешката правда, на доброто у хората. После пак минахме към детските му години. От втората си майка е запазил неприятни спомени. Като заговори за нея, по лицето на писателя премина тъмна сянка. Той стана от стола, отиде до вестибулния прозорец и прошепна:

— Тя беше груба, имаше лошо отношение към мен, неприятно е да си спомням за нея. Обичам много баща си, от него съм наследил интереса към книгите. Той беше копрившениец и летните месеци прекарвахме в родния му град. Там изучих бита на народа и се възхищавах от красотата на българската природа, скитах из дебрите на Балкана и Средна гора, katerих се по Буна и Богдан, със страхопочитание за първи път стъпих на Оборище. Сърцето ми замря от възненение, спомням си този ден като приобщаване с дейците от националноосвободителното ни движение. Ходихме навред из селата, където е горяло Априлското въстание — Мечка, Поибрене, Панагюрище. Тези спомени от детските ми години съм използвал широко в романите си и най-вече в „Ден последен, ден господен“. . . В запалените огньове в гората от войскарите, богомилите, паломниците, хората от народа съм възпроизвел мои преживявания в Копривщица. На този град дължа твърде много. Той ме въведе в миналото, разкри ми един неповторим свят на идеализъм и саможертва. . . Все се каня да отида да го видя отново и му се поклоня — заради героизма и страданието му. . .

— Къде сте учили? Май офицер сте искали да ставате?

— Да. Отначало учих във Военното училище, но скоро разбрах, че нямам никакво влечение към военната служба, напуснах го и продължих образованието си в Жене-

ва. Научих френски език, по-право още преди да замина, четях в оригинал Юго, Мопасан, Ламартин. . . Учих френски още в детските години. В Женева основно изучих френски, френската литература, запознах се с тамошната голяма култура. След като се завърнах, бях учител в Машинното училище във Варна. А от 1925 до 1948 г. бях преподавател по френски език във Военното училище, имам много преводи. От френските класици съм усвоил майсторството на писателското творчество и още много неща съм усвоил. . .

— В кои Ваши книги се чувствува това влияние?

— Във всички. За „Легендата“ съм използвал разказа на Густав Флобер „Св. Юлиан Гостоприемният“. Но когато започнах с падането на търновското царство, потърсих творческата мащабност на Алексей К. Толстой, на „Княз Серебрянный“, макар че и тук напълно не се откъсвам от френските автори. . . Не само френската литература е изиграла благотворно въздействие върху мен, но френският начин на живот, обхването ми с обикновените французи, усвоил съм един вид френски дух, френски маниер на мислене и писане. . . Такъв беше и Константин Константинов — един изящен стилист в литературата ни.

— Французите са жизнерадостни, хора на веселието, пък виждам, че Вие. . .

— Какво? Затворил съм се като в манастирска килия? Това ли е? — и той недоволено ме изглежда. — Дълбоки и много тъжни са причините за това, но да прелиствам тази страница! Остави! . . .

Тогава го запитах за влиянието на българския роман, на български автори. Той отговори, че се придържа до неговите традиции и това му е необходимо да „предаде бита и душевността на люде от откошелни времена, да спаси народността колорит“. . .

— На младини пишех стихове и не бяха лоши, но добре, че не съм ги печатал, та сега да се срамувам, както се срамуваше Йордан Йовков. Той печати най-много в списание „Художник“. През 1912 г. във в-к „България“ поместих два фейлетона — „Безсмъртни герои“ и „Чатаджански часови“, със сюжети от Балканската война, а в сп. „Съвременна мисъл“ на Григор Чешмеджиев отпечатах три приказки за дявола. Тогава бяха на мода дяволите. По-късно и Христо Смирненски пише за тях. Те бяха един вид символи, в тях влагахме съвременно отношение към политическите събития. . . След това пишех малки импресии, рецензии за книги, изложби, театрални представления, така да се каже, теми от културния фронт.

Стоян Загорчинов прекъсна думите си и видимо притеснен се извини, че нищо няма за „почерпушка“. Той отиде в кухнята и оттам донесе бурканче ябълков конфитюр с две лъжици. Загребвахме от него.

— Така по-сладки ще ни бъдат приказките. И двамата не пушим, не пием, това живот ли е? . . .

Смеем се. Стана весело. Седнали сме на канапето в тъмния вестибюл и ядем конфитюр. Една лампа мъждука над нас и по окадените небоядисани скоро стени хвърля тъмни сенки. От патъркания шкаф с книги строго гледат грижливо подредени произведения на писателя — оригинални и преводни. Гледам ги и си мисля — творецът ги е откъснал от сърцето си, за да живеят в бъдещето, когато него няма да го има. . . Но сега той стои до мен, радостно възбуден. Използвам това рядко хубаво негово настроение и го питам защо с такова изтънчено европейско възпитание се увлича по историческата тематика, когато през онези години твърде много се спекулира с нея за шовинистични цели.

— И такива вредни книги се появиха, продиктувани от великобългарски политически уклони. Аз застъпвам демократични възрения, поставям народа като главна действаща сила. Той твори историята. Винаги съм обичал простите хора, носители на здравите български черти, те възплащават родината, не големците, царедворците, църковният клир, които ненавиждам. За мен народът е вечен, прослойката над него е преходно явление. . . Основата е той и всякога е ставал жертва на измамници. . . Обичам нашата история не като моя образователна специалност, а като съдба. Миналото е чисто огледало, отразило е хубавото и лошото на вековете. Стига да умеш да го про-

зреш, да го изживееш. Там видях тежката участ на моя народ и колкото сили имах, я описах. От хилядите прочетени страници съм събирал зрънце по зрънце. . . „Легендата“ за болната византийка и книгата за зографа Илия лесно сътворих. Те са повече рожба на въображението. Но за „Ден последен, ден господен“ що жития, апокрифи, сказания, исторически хроники, стари повести и легенди са минали през ръцете ми! . . . Бях завършил филология и история и едва сега здравата се залових за епохата, за бити на народа. Искях да проникна в съсловните различия, в здравия неизменен патриотизъм на низините и продажничеството на върховете. Трудно се пише историческо произведение, разбира се, не така, както мнозина наши белеетристи съчиняват. . . Не е достатъчно само писателска обиграност, рутина, а научни знания, да се навлезе в историята, в миналите векове, да се прочете всичко за тях, да се проучи, да стане „твое“, да се пренесе не механически, а изживяно, преминало през огъня на горенето, да се пише с мислите и чувствата на героите, да бъде убедително, вярно и най-важното — да звучи съвременно. . . От старите книги аз търсех и речника за героите ми, да ги уплътня психологически и чрез езика да ги направя българи, с наше мислене, чувство и бит. . .

Заговорихме за стари и съвременни автори на исторически произведения. Стана дума за Димитър Талев, Емилиян Станев, Фани Мутаfoва, Евгений Константинов, Димитър Мантов. . .

— Талев е голям талант, мощен като дъб, но има какво да се желае в неговия „Самуил“, дори героите му от по-близки времена като Братя Миладинови и Отец Паисий не могат да се сравнят с майсторски описаните Глаушевици. . . Силата на Талев е в непосредственото наблюдение и преживяване. Такъв е и Иван Вазов. Неговите „Иван Александър“ и „Светослав Тертер“ са по-слаби от „Нова земя“ и „Казаларската царица“, да не ги сравняваме с гениалното творение „Под игото“. Трудно се пише историческа творба. По-точно няма трудна и лека тема, има добре проучена действителност. Историята предлага архивни материали, а съвременността — героите си. . . Главното е да се свърже миналото с настоящето, да се покаже логическата закономерност на развитието и приемствеността. Когато пишех романа си, имах усещането, че това не е минало, а настояще. Той се появи между Първата и Втората световна война, когато народът се вдигнал на борба. Паралели има много: Момчил образува държава, в която българи и сърби са равни, Александър Стамболийски се стреми да обедини славяните на Балканския полуостров. . . Много от чертите на Момчил и Ивайло съм взел от земеделския водач. Наши критици често говорят за актуализирани герои. Мисля, че съм постигнал такива актуализирани герои, като съм пренесъл историческите герои в нашето съвремие и наши съвременни проблеми съм отнесъл в древността. Това сплитане на минало с настояще, преливането им, търсенето на сходни черти и съдбовно единство в живота на народа — е доста мъчно. Искане се едновременно да познаваш както някогашните епохи, така и своята епоха, в която живееш и твориш. Така се осъществява връзката между героите на въображението и героите, дошли от действителността. Като казвам герои на въображението, разбирам онези герои, за които историята е запазила смътни спомени и които трябва да бъдат допълнени и оживени от творческото въображение на твореца. Това става пак въз основа на историческата достоверност, не случайно и с приумици, така както мислят някои наши автори на исторически творби. . .

— В Средновековието народът моли своя владетел да се сдружи със своите съседи за обща борба срещу настъпващите турци. След Първата световна война пак този същи народ — мъдър и прозорлив — предсеща последниците от идващия кървав фашизъм. . . Долових тези гласове народни и ги отразих в романа. В миналото видях повторение на новите събития. . . Когато Съби — това е един от най-хубавите ми образи, до края последователен на народностните си идеали — умира, изрича думи за победата на народа. И тук вложих съвременно звучене. Голяма част от положителните герои съм осъвременил — Райко, Елена, Ефросина, Смил, Стаматко, дядо Кузман, Климент, Богдан. . . Внимателният читател ясно разбира вложената аналогия в героите и събитията, затова романа посрещнаха радушно хората от народа, които прозряха демократичната

насоченост на повествованието. Народът иска да види себе си в литературата, осъществени идеали, стремежи, възжелания. . . На нашата литература е необходимо по-дълбоко философско осмисляне на историческите факти и явления. За да пресъздадеш пълнокръвно живота, трябва да си го изживял, изстрадал. . .

Като слушам и записвам думите му, си мислех: какъв голям творец е Стоян Загорчинов, поет по душевна конструкция, с богата творческа интуиция, с изумителна способност да се пренесе в далечната епоха, да заживее с нейните тревоги и проблеми, да се добере до големите мисли на времето, да ги „умъдри“ от съвременни позиции. И колко хубаво е това, че е дал преднина на народа, разкрил е дълбоката си вяра в неговото светло бъдеще. Според Загорчинов най-голямото постижение на автор на историческо прозведение е, когато свърже миналото с всички негови идеи, стремления и тенденции със съвременността. . .

— За изграждането на майстор Илия вмъкнах автобиографични черти от моя другар Илия Бешков, с когото имах отколешно приятелство, обичах го не само като голям художник, но и като човек. . . Моят герой има също така дълги и хубави пръсти, като Бешковите. Малко е затворен в себе си и особен, с дълбока душевност, неизявена външно. . . Както виждате, човек от съвременността служи за прототип на герой от древността. . .

Загорчинов се засмя, когато си спомни за автографа на подарения на Бешков екземпляр от романа „Празник в Бояна“: „На Илия от XX в. от Илия от XIII в.“

— Как го възприе?

— Хвърли само бегъл поглед, не му направи никакво впечатление, пък аз мислех — оригинален автограф, а той? . . . Особняк беше. Мъчно разкриваше мислите и чувствата си. И моят Илия е такъв мъчалив, вгълбен в себе си. . .

— Смятате ли, че той е верен образ на наш зограф от Средновековието? — прекъсвам думите на писателя. Той не бърза да отговори. Замисля се — имаше навик, когато трябваше да решава нещо важно, ставаше и се разхождаше. Това се дължеше на нервната му възбуда, която все повече се засилваше. Той не можеше дълго време да седи на едно място, трябваше да се движи из стаята. Това продължаваше няколко минути, след които настъпваше успокоение и писателят можеше да продължи разговора си.

— Образу на майстора съм взел от ликовете на иконописците, които са разнасяли родното изкуство по земята ни. Историята е съхранила нещо за тях. . . Малко съм го приповдигнал, за да го доближа до усещането на съвременния читател.

— Това не е ли изневяра на историческата правда?

— А защо да не допуснем, че през онези времена е имало и такива художници? Кой може да докаже обратното?

Като опитен изкуствовед Загорчинов заговори за появата и развитието на иконописа и резбарството у нас, подчерта тяхното национално значение — колоритност, самобитност, оригиналност въпреки влиянието на византийското църковно изкуство. Това беше любима тема на писателя. . . И неизбежно стигнахме до въпроса за националния характер на литературата. Загорчинов подчерта, че не тематиката и проблематиката определят народността ѝ отлика, а преди всичко героите, хората, носителите и изразителите на духовната същност на един народ.

— Моите герои по мисловно и емоционално устройство са българи, имат общо национално. . .

— И класова определеност?

— Разбира се. Те изхождат от своето съсловие, но имат нещо специфично, което ги отделя от герои с подобно жизнено потекло от други националности. . .

Няколко пъти в нашите разговори Загорчинов наблегна, че с години събира материал, обработва го, подрежда го, допълва го с нови проучвания и когато всичко му става ясно, започва да пише произведението. В подкрепа на това писателят ми показва пълна папка с ръкописи и бележки. Подготвителният период у него продължава много повече от процеса на написването. Всяка ситуация е проучена и осмислена исторически. Нито една грешка не можем да открием в романите на Загорчинов. Той работи бавно,

внимателно, задълбочено, ръкописът минава през няколко редакции и всяка една от тях е изпъстрена с безброй много бележки. Той търси не само своя композиционна и езикова форма, но и своя трактовка на исторически факти, в някои постановки разкрива свои тълкувания. Така например писателят възприема исихастите не като бзмълвници, а като хора с будно обществено чувство, ръководени от прогресивни за времето идеи да се борят с оръжие срещу поквартата на царе, боляри, духовници и чужди нашественици. Исихастите се стремят да обединят балканските народи срещу настъпващата турска опасност. За Загорчинов религиозните ереси са не толкова рожба на догматични прения, колкото израз на икономическите и политическите протести за социална правда, свойствени на Средновековието. Така видният ни писател разработи своеобразни схващания на историческата наука. И когато споделях с него тази моя мисъл, с характерната си скромност Стоян Загорчинов даде да се разбере, че тази истина той е извлякъл от житийната книжина.

— Още някои историци умуват по това, което съм казал в романа си „Ден последен, ден господен“ — с насмешка казва той. — Нашата историческа наука въпреки нейните сериозни постижения не е напълно вникнала в идейно-социалната структура на древните векове, да проследи еволюцията, мирозрението и философията на българина. . .

Отдавна ябълковият конфитюр е изяден, изпита е цяла кана студена вода, а приказките не свършват. Загорчинов е изморен. Когато си тръгнах, той неочаквано реши да ме изпрати до „Докторската градина“ — да се „поразтъпче“. Това ме зарадва, че ще продължим разговора. Върви по успокоената вече улица. Хората се прибрали зад осветените прозорци. Над града е полегнала мека, приятна вечер. В шумата на дръвчетата цвърчат приспивно птици, а под тях на пейките млади двойки. Минаваме покрай тях и чух, че Загорчинов тежко въздъхна.

— Навярно си спомняте за Женева, студентските години?

Писателят нищо не отговори, само махна с ръка, сякаш искаше да каже: „минало-заминало“ и без да се сбогува, закричи обратно по ул. „Шипка“ за дома си.

Спрях се и записах разговора ни, когато слизахме по стълбището на жилищната кооперация. Тогава го запитах дали обича героите си.

— Как щях да ги създам, ако не ги обичам? — отвърна той.

— Ами отрицателните?

— И отрицателните. . . Повече ме привлича съдбата на положителните, изпитвам наслада, когато се срещам с тях и с мъка се разделям. . .

— Това навярно се отнася за главните герои, а междинните, които служат за запълване на действието?

Писателят отговори, че второстепенните герои служат на автора за отмора, при тях си „почивал“, повествованието е успокоено, за да се засили темпото, когато се появяват главните герои: „при тях напрежението е голямо, те носят тежестта и осъществяват замисъла на произведението. . .“

Мина време и аз отново позвъних на входната му врата. Загорчинов ме посрещна, облечен в халат. И от вратата заговори нервно:

— Тъкмо навреме идваш. От снощи една глава ме е хванала, мира не ми дава, лекарства взимах, не помагат.

— Ще се успокоите и ще Ви мине. Донесох цяла чанта вестници и списания. Разлисихме ги и се залисахме по тях. Заговорих по политически въпроси. Искаше ми се да чуя мнението му по дадени събития. Той веднага отсече:

— Нищо не ме интересува, съм от политиката съм. През войните се увличах ту по национализма, ту по социализма. . . Никога не съм се пристрастявал към политиката, както правят някои мои колеги, не съм аполитичен, но отбягвам. . . Демократ съм по убеждение, обичам родината си и ако е необходимо, живота бих си дал за нея.

Исках да му възразя, но моментът не беше подходящ. Неусетно разговорът този път се насочи към композицията, постройката на художественото произведение.

— Винаги съм се придържал до сбитата форма. Можех да създам многотомни романи, както някои наши автори правят, но няма полза, не е етично. . .

— Ползата е в хонорарите — допълвам думите му.

— Прав си. А читателят, а житейската правда? Ще кажеш, кой го пита него — читателя? Като гледам какви огромни романи се издадоха у нас, недоумявам, та това е равносилно да разтягаш хармоника. Едно време Вазов създаде най-големия роман от 350 страници, сега отиват към хиляда-две хиляди. Прогресираме. . .

— И Вашият Балзак ги е сътворявал.

— Балзак е велик, а те?

Не му възразих, знаех за кого се отнасят думите му и напълно бях съгласен с него. Загорчинов държи на формата, пише стегнато, някъде достига до старинна хроника. Герои и събития са споени, свързани в диалектическо единство. Нищо излишно няма, всичко е строго казано, отмерено, претеглено.

— Писателят трябва да знае какво пише, за кого пише, да спазва мярката, да не излети нанякъде, да не вложи в сюжета повече герои и материал, отколкото може да поеме. . .

Припомням му, че първите му романи той замисля като разкази, а създава големи епични произведения. Тогава той обясни, че това е наложено от сложността на сюжета и проблемите, от големите идеи на епохата, от желанието да свърже миналото с настоящето. Авторът се стремил да се добере до идейни и емоционални обобщения, до дълбоки психологически анализи, да обрисова героите си с точен и колоритен рисунък, което свидетелствува за творческа зрелост. Някои от главните герои (Теодосий, Момчил, Ивайло), казва той, са малко идеализирани, за да ги изобрази по-плътено като фактори за пробуждането на народните маси.

— Моите герои не са шампа и църковна фреска, с иконописна иносказателност, те слизат в реалността, губи се религиозният акцент, а това определя концепцията на романите ми, създава сложна многопланова трактовка. . . Мисля, че постигам на места пластична отмереност на героите, като се придържам до историческата конкретност на времето и мястото, постигам живописност и вътрешно развитие на драматичния конфликт. . .

— Ние се отклонихме от композицията, а това е съществен въпрос, в който се включва майсторството на писателя.

— Най-същественият — започва припряно Загорчинов. — Можеш да имаш великолепен сюжет, великолепен герой, да имаш великолепна идея, ако не знаеш как да се раздели материалът и сглоби в едно цяло, да определиш на всеки герой мястото му, да знаеш кога да завършиш — не можеш да създадеш ценно творение! Главното е да не надуваш изкуствено обема на произведението, да пишеш сбито, ясно. Читателите нямат време да четат дебелотомни съчинения. В малкото страници да се каже много. . . Ето Чехов!

— Елин Пелин, Йовков, Стаматов — допълвам мисълта му.

— Да! Но има автори балони надуват. Виновни са издателите. При това динамично време все повече ще се налагат късите жанрове.

— Предричат смъртта на романа?

— На празния по съдържание, обемистия, в който няма пшенични зърна, а плява. . .

— Тогава кое Ви кара да издадете шестнайсет години по-късно разширено второ издание на „Празник в Бояна“? Не изневерявате ли на принципа си? Да не би отрицателните критики на Владимир Василев и Богомил Нонев да са повлияли?

Стоян Загорчинов сваля очилата си, изтри с бяла кърпа овлажнелите си очи и иронично се изсмя. После каза, че още когато издавал книгата си, забелязал „нарушение на жизнената правда в живота на героите“ и са му били необходими години наред, за да прецени и проучи отново епохата. Сега по-дълбоко е осмислил съдбата на неизвестния прославен майстор на боянската стенопис, проследява не само съдбата на главния си герой, но допълва характеристиката на боярина Калоян, на жена му Десислава, на селяни,

крепостни и богомили. Подсилено е идейно-емоционалното съдържание на произведението. След като завършва „Боянската зография“, майстор Илия продължава дейността си в Търново, но когато ослепява, връща се в Бояна и умира при Десислава. Авторът подчертава, че за дълбочената лична съдба на зографа прави от второто издание нова творба. Когато го запитах дали в изграждането на образа на Илия е вмъкнал автобиографични елементи, той даде утвърдителен отговор. . .

Стана дума и за езика на писателя — какъв трябва да бъде? Загорчинов изработва много сериозно и внимателно текста, майсторски си служи с архаизми и народни словесни елементи, които правят диалога му жив, изразителен, с подчертана историческа стилизация.

— Употребявам падежните форми — винителен, дателен, звателен не само в диалога, но и в авторовата реч. Стремя се да заменя чуждите с български думи, разбира се, за онази епоха не може да се приложи краен пуризм. Често си служа с диалектични форми, старобългарски и черковнославянски думи, каквито са се употребявали тогава в книжовния и говоримия език. . .

— Като сравним езика на „Бразди“ и „Един живот в сянка“ с езика на исторически-те Ви романи, сякаш са написани от двама различни автори.

— С години наред изучавах езика на старата епоха. Трудно ми беше, но смятам, че съм постигнал някакъв успех. Споменатите книги обхващат моето съвремие и трябваше да ги напиша със съвременни езикови средства. Всяка епоха идва с бита, културата, идеите си, с езика си като средство за общуване между хората. Тук е заключено майсторството на твореца, който трябва да си служи с най-сложния инструмент — езика. . .

Когато го запитах за ръкописите му, как ги обработва, как въобще пише, кога работи, Загорчинов, който не обича да се влиза в „кухията“ му, беше принуден да отговори:

— Пиша само на ръка, не мога да понасям машината, дразни ме. Черновката минава през няколко етапа. В първата редакция не обръщам внимание на фразата, търся образа, общата постройка, настроението. Втората и третата са главните. Върху тях пада най-тежката работа. Някои страници на „Празник в Бояна“ са написани „прима виста“, като тръгне — върви, но запече ли се. . . Писателското творчество не е „море до коляно“. Мога да работя през всички часове на денонощието. Френските писатели като по-емоционални творят повече нощя. Аз също обичам вечерните часове. Тъмнината ми действа успокоително. Въпрос на навик. Знам, че по-резултатни са сутрешните ранни часове, но това е свързано с нервното устройство на човека. . . Трудно е писателското поприще. Днешната ни литература има ярки имена на творци. . .

— Имате пред вид някои от младите?

— И стари. Идва талантлива смяна, стига да не се опорочи. Разговарям с млади белетристи, с високо мнение за себе си, не признават писателите преди тях, с дръзко самочувствие, смятат се за начало на националната ни литература. А тя има хилядолетна история. Написали по един-два разказа и вирнали глави. . . Едно време не смеехме да погледнем на по-стар писател, стеснително ни беше. . .

— Четете ли творенията им?

— Следя литературния ни живот, макар че не ходя по кафенета и кръчми. От младите поети харесвам стиховете на Дамян Дамянов, трогва ме чистата му изповед. В работническата тематика е неубедителен. Ценя Атанас Далчев. Той има избистрена фраза. От класиците обичам да чета Ив. Вазов, Л. Каравелов. . . За мен Йордан Йовков е изключително дарование, морално чист писател. Каква разлика има между него и някои съвременни събратя, превърнали се в банкери, отрупали книжарниците със свои книги за пари, алчни. Литературата им е средство за материално благополучие. Конюнктурщина! След време имената им ще бъдат забравени. . . И аз можех да напиша много книги без стойност. Доволен съм, че запазих писателското си достойнство! Малко създадох, но смятам, че е ценно. . . Без висок морал няма изкуство! Това някои не искат да разберат! Става ми скромната пенсия, поминувам, нали виждаш как живея. Не се оплаквам. Вър-

ху „Ден последен, ден господен“ съм работил повече от десет години, през това време някой от скорострелните автори би издал десет романа. . .

— Затова пък Вас нарекоха „летописец и художник на Средновековието“. И това отговаря на истината.

— Може би имаш право. Получих много хубави писма от читатели и това ме радва, че съм сътворил произведения за полза на народа. Особено съм доволен от историческата панорама на романа, където разкривам според силите си причините за падането под отоманско иго. Посочвам обикновените люде от низините като истински патриоти. . .

Стоян Загорчинов не обича да говори за писателската си работа, не взима позата на „агитатор“ на личното си творчество. Внимателно следи какво другите ще кажат за него. Спомням си, че когато по Радио София говорих за книгата му „Един живот в сянка“, той остана много доволен и ми поиска препис от словото. Казах му, че нямам. Тогава поискал в Радиото препис. После коментирахме по него.

— Вие добре казахте и с това съм съгласен — подхванах разговор, — че историзмът в литературата е форма на реализма, говорихте за реализма в миналото, посочихте трудовете на Толстой, Флобер, но какво мислите за нашата съвременност?

— Понятието за съвременност е сложно. Моето съвремие например са 20-те—30-те години, и по-рано дори, откакто се помня като човек и продължавам до днес. Така че съвременността има широк диапазон, обхваща минало, настояще и бъдеще. В „Един живот в сянка“ отразявам моето съвремие от Първата световна война. . .

— Но това вече е история, макар и близка — прекъснах думите на писателя.

— Така е. Аз вече приключих с далечното минало, влече ме съвременността. Започнал съм едновременно два романа, единият е почти готов, другият — има много работа по него. Описвам живота на народа и главно на интелигенцията след войните, Септемврийското въстание 1923 и настъпилите събития след него. На първия роман действието се развива повече в Пловдив. Главен герой е крупен търговец на тютюни, 50-годишен, сръчен и опитен в банковите спекулации. Няколко пъти ходих в Пловдив да подишам тамошната атмосфера, да изградя по-реалистично образа.

— Ето пак история! Няма ли да навлеземе в нашата нова действителност?

Загорчинов поема дълбоко въздух, става от стола, разхожда се известно време из вестибюла, после се спира пред мен и с малко присвити очи отговаря:

— Много ме интересува съвремението ни — богато, разнообразно, тревожно, конфликтно, но как ще го опозная, как да пътувам и вникна в него, да опозная хората, строителите на новия живот, когато съм болен? Кажете ми, може ли?

Поклатих отрицателно глава.

— Това, което чета във вестниците и слушам по радиото, не е материал за художествено произведение. Има автори, които и така пишат, но аз не мога. Необходимо ми е да видя живота, да го почувствувам, преживея, изстрадам. . . Написах няколко есета, но все едно, че нищо не съм направил в това отношение. . .

Един хубав юлски ден на 1968 г. отидох при Загорчинов и го поканих на разходка до Драгалевския манастир. Той много се зарадва и веднага прие. Изтичах до уличния телефонен пост и поръчах такси. Въпреки че денят беше слънчев и топъл, писателят си взе пардесюто и шапката. Потеглихме. Загорчинов съсредоточено се загледа напред и потъна в мълчание. Не исках да наруша мислите му, скришом го наблюдавах — отслабнал е, лицето му се е удължило, под очите се появили тревожни сенки. Ситни бръчици около очите му неспокойно потръпват. Стигнахме манастирския двор. Той излезе от колата и прошепна:

— Уморих се от пътуването — и наплиска лицето си от бълбукащата чешма с каменно корито.

Бавно се запътваме нагоре по горска пътека, над която бяха сплели гъсти стволни вековни дървета. Излязохме на слънчева полянка сред гората и седнахме на повалено от вятър дърво. Наблюдавам как писателят възприема природата. Той се унесе по шепота на листата, с широко отворени очи гледаше цъфналите цветя по полянката, после вдига-

ше очи към светлосиньото небе. Забелязах, че той дълбоко вдихва свежия планински въздух и до лицето му преминава лека усмивка. Това беше знак, че разходката му действа благотворно. Погледна ме с вдъхновените си очи и с ободрен глас ми каза:

— Такава гора обичам — дъбова, букова, като нашата в Копривщица,

— Спомняте ли си Климаш?

— Как да не си спомням — височината над село Душанци. Колко пъти като дете съм пътувал през гъстата му гора и какви страшни приказки съм чувал за хайдуги и разбойници, що страховете съм преживял из средногорските гори? . . .

И писателят се унася по спомени за бащин край — Богдан, Буная, изворите на Тополница. . . Загорчинов откъсна листо от дива круша и от него направи свирчица.

— Знаеш ли песента: „Яна през гора ходеше, с крушово листо свиреше!“ — и без да дочака отговора ми, тихо запя.

Това за мене беше откровение. Загорчинов да пее народна песен! Захласнах се по песента му, а когато я завърши, набрах горска китка и му я поднесох. Той се зарадва и се накичи с червено цветенце. Пред мен стоеше непознатият Загорчинов. Той свали шапката си и засвири с крушовото листо. Наблизо се обади славей и закръши омайната си песен, сякаш допълвяше песента на крушовото листо. После славеят се премести на съседно дърво. Писателят тръгна след него. Така от дърво на дърво неусетно достигнахме до бърливо планинско поточе, чиято вода игриво подскачаше от камък на камък. Писателят, видимо уморен, седна на високия му бряг, впи поглед в него и замълча. Когато ме погледна, в очите му имаше тъга. Разбрах, че беше мислил за болестта си. Славеят беше отминал настрани и песента му достигаше до нас като глъхнещо ехо в гората. За да го откъсна от злостните мисли, му казах, че е открит камерен театър. Той има няколко пиеси, не може ли нещо да се направи? Това го заинтригува. Спомена за произведението си „Майка“, което по съдържание и форма е драматично есе.

— Действието влиза вътре, а не излиза навън — каза той. — На камерна сцена може да се представи и „Дон Жуан“. Написах тази пиеса във Варна, когато бях в Машинното училище и я отпечатах в „Българска мисъл“ на Михаил Арнаудов. . . Това е хубава идея — допълни писателят след кратко мълчание. — И двете ще предложи за представяне. Трябва няколко дни да поработя над тях, да съкратя някои сцени, които няма да бъдат подходящи за камерна публика, по-точно за камерна постановка. . .

Заговори ли за литературно творчество, очите му придобиват жизнен блясък. И реших, мисълта му трябва да бъде заангажирана с някакви планове, да се откъсне от мрачната подтиснатост.

Бавно слизахме към манастира. Писателят пожела да види черквата. Когато влязохме вътре, двама монаси привършваха вечерната служба. Една свещ догаряше на свещника, под който бяха коленичили няколко стари жени. Загорчинов мина покрай тях, приближи се до иконостаса и внимателно се загледа в резбата и иконите. Като го видях така съсредоточен, му прошепнах:

— Пак ли историята Ви тегли?

— Само любопитство. Дебърска школа! — отсече той и излязохме от тъмното преддверие на черквата.

Седнахме на дървена пейка до Патриаршеския дом.

— Дворци за църковната върхушка — промълви писателят, като посочи с очи високите каменни стъпала, — а оглашените подсмърчат в еднооките килии. . .

— Правите политическа аналогия?

— Не, всякога съм бил на страната на онеправданите и ограбените. . . Това е тъжна тема, остави я! Радвай се на красотата на майката природа — нея никой не може да ти я отнеме. . . Виж, под нас е градът със своите ежби, болни амбиции, низости, а тук ето я възлешбинцата — Витоша, окъпана в светлина като невеста! Дали пак някога ще дойда да я види, да й се порадава, да подима мириса ѝ на чубрика и здравец, както казваше дядо Вазов? . . . Зад тази чубрика и здравец има нещо много по-сложно — това е дишането на планината! Тя диша! Само да можеш да доловиш нейните въздишки, трепе-

ти. . . Безброй пъти съм наблюдавал от къщи тази красавица. Благодаря ти, че ме измъкна от моята килия да я видя още веднъж. И швейцарските планини са хубави, но българските имат нещо, което можем да доловим само родените в нея. Най-хубавите глави от романите си съм посветил на българската природа. У мене тя не е фон на действие, а самата е действие, взема участие в съдбата на героите, така както е в народните песни — одухотворена, действена.

Още дълго говори Загорчинов за гората и очите му не се откъсват от Витоша. После се унесе по свои мисли — за онази своя голяма тревога, за краткостта на човешкия живот. . .

— Още колко пъти ще идваме да ѝ се радваме! — му подмятам, като се старая да бъда весел. — Ще отидем и в Кокалянский манастир.

— Там е много хубаво! Игуменът е мой познат от Рилската света обител, ще ни нагости с орехи, мед и овчо кисело мляко. Там съм ял такова мляко, още усещам вкуса му. Гъсто — в кърпа да го носиш! . . . Хайде да слизаме, че вечер все тръпки ме побиват.

— Изразихте се по пирдопско-копривщенски.

— Хубав е нашият балкански говор, а хората — юначни, благородни, честни, истински българци! . . . Балканът ги е направил величави като него. Правел съм опит да го пресътворя, мъчно се поддава на описание. . .

Качихме се в колата и бавно слизаме по каменистия път. Писателят жадно гледа гората. Заговорих отново за драматичните му опити. Попитах го — не е ли замислил нова пиеса? Радостно беше за мен да чуя за някаква много трагична случка, станала в семейството на негов приятел, от която може да „излезе силна драма с ярки характери“. Когато го помолих да я разкаже, той замълча, сякаш се дръпна в себе си, недоволен, че е издал своя тайна.

Лятото на 1968 г. отмина. Есента дойде с тревогите си. Продължавах да се срещам с писателя, който все повече отпаднаше. Не отиваше на добре. Повече го заварвах в леглото — мрачен, с подтиснато настроение. Темите на разговорите ни се промениха, вместо за литературата и творчеството приковахме за болести и лекарства. Оплакаваше се от много страдания — не можеше да спи, да се храни, болки в стомаха, сърцето. С нервите беше зле. Масичката до леглото му бе отрупана с лекарства. Когато го запитах дали облекчават болките му, той отвърна с негодуващ глас:

— Нищо не може вече да ми помогне. . . Изпитвам отвращение от тях. Хубаво е човек да свърши изведнъж. Тогава смъртта не е страшна, но да я чакаш ден и нощ, а тя да се хили неиде и те измъчва? Това е непоносимо!

За да го ободря, заговорих за осемдесетгодишния му юбилей, който щяхме да чествуваме на 3 декември 1969 г. Той ме погледна някак си тъжно, извади ръката си изпод одеялото, разтри високото си чело. По лицето му премина тъмна сянка и той глухо прошепна:

— Много е далече. . . Не ще достигна до него. Ще празнувате без юбиляра. Вместо тържество — панихида. . .

Припомних му, че преди една година той също така категорично говореше за края, но когато човек има дни.

— Сега е друго. Виждам накъде отива. . .

— Още не сте изпълнили обещанието си да завършите съвременните си романи и да напишете „силната драма“ за вашия приятел.

— О, колко много планове имам, но кълбото на дните ми изтъня. Броени са. Трябва философски да погледнем. . .

Колкото и философски да гледаше на живота, по цялото му лице бе изписано онова, което той с верния си усет долавяше и което ние виждахме. После изведнъж ме прекъсна с думите:

— Не обичам да говоря на тази тема, макар и да не излиза от главата ми, веднъж ще се мре. . .

Беше доволен, че съчиненията му излязоха в два тома.

— Не ме забравиха, а можеше и това да стане. Съжалявам, че се съгласих да се съкрати заглавието на големия ми роман. Остана само „Ден последен“. Заглавието е взето от старинна църковна песен. При ново издание трябва да се запази цялото име на романа. Това кажи в издателството. . . Като завещание! От хонорара дадох за ремонт на кооперацията и изплатих някак мои дългове. Добре стана така. Отивам си от този свят чист от задължения. . .

— Имате неизпълнени задължения към народа и литературата!

— Други ще ги изпълнят. . .

Загорчинов току-що беше получил чешкото издание на „Празник в Бояна“. Написа ми екземпляр (струва ми се, че това е последното негово писмо) и ми заръча да го прочета внимателно и сравня с оригинала. Интересувах се дали чешкият преводач е успял да предаде смисъла на старинните му думи.

— Как ли е превел думи като враница, загар, вешер, ромон, жарник и още много други, за които държа да бъдат преведени точно. Извади ги на един лист и виж как звучат на чешки. . . Полски мога да чета, но чешки — и понятие нямам. . .

Обещах му за десетина дни да изпълни възложената ми задача, да му кажа мнението си за чешкия превод. Той видимо се зарадва. После се надигна от леглото и ме поведе към натъпкания шкаф с книги. Извади свои произведения, преведени на френски, немски, руски, полски и други езици. Книги, книги на много езици. Видният ни писател знае няколко езика и чете в оригинал чужди автори. Той има завидна езикова култура, навлязъл е дълбоко в човешкото знание, а това безспорно е отразено по блестящ начин в произведенията му.

Минаваше шест часът и жената, която му прислужваше през деня, се стягаше да си върви. Размених няколко думи с нея и я изпратих до вратата. Когато се върнах в спалнята, Загорчинов беше вече в леглото си и поглеждаше часовника за взимане на лекарства. След малко влезе неговата братовчедка, която през деня някъде работи, а вечер се отбива при болния, остава един-два часа да му „прави компания и го подреди за спане“. През нощта писателят остава съвсем сам. Казваше ми, че това са били най-мъчителните му часове. Цяла нощ бодърствува, сън не го хваща, едва на разсъмване се унася в драмка. Тежко нервно страдание, което отваря прозореца за неизлечими болести. . .

Седнал съм до леглото на болния писател и си приказваме. Той дори се опитва да се шегува, но атмосферата не позволява това. Лекарите настоявали да го пренесат в болница за по-ефективно лечение, но той не иска да отиде там. В къщи му е по-добре. . .

Братовчедка му се зае да го храни и аз побързах да ги оставя сами. На тръгване пожелах на видния ни писател да се видим „по живо по здраво“ по новата 1969 г. и дано през настъпващите празници бъде бодър, да пропъди мрачните си помисли. А той ме погледна с такава иронична усмивка, която никога няма да забравя. В нея имаше и философска насмешка, и силата на твореца, който много пъти е описвал смъртта и сега му предстои среща с нея. . . На следния ден му изпратих телеграма, с която пожелавам здраве през Новата година.

Часовете, прекарани в дома на големия ни писател, бяха за мен откровение. Видях твореца на „Ден последен, ден господен“, „Празник в Бояна“, „Ивайло“, „Един живот в сянка“ и прозрях творческата му съдба. Искях времето да спре своя ход и остана повече при него и слушам откровения му разговор. Имах чувството, че мрачният вестибюл е пълен с герои в старинни доспехи и хора от по-нови времена.